

El mas la Sala i la gestió del torrent de Folgueroles (segles xviii-xx)

Santi Ponce i Xavier Roviró*
Universitat de Vic

Resum

Al llarg dels segles xviii, xix i xx, el mas la Sala de Folgueroles ha exercit un extens control sobre la gestió de l'aigua del torrent de Folgueroles a través de diverses iniciatives, entre les quals destaquen, per una banda, la conversió de vint-i-dues quarteres de terres de conreu en hortes cultivades per més d'un centenar d'arrendataris del poble, les verdures i hortalisses de les quals anaven destinades a l'autoconsum; i, per l'altra, ja entrat el segle xx, la constitució d'una societat per part de Josep Maria Bru de Sala i Serra, concessionària del subministrament d'aigua potable a Folgueroles. Ambdues activitats exemplifiquen l'orientació empresarial de la burgesia agrària catalana durant l'època contemporània.

Paraules clau: Mas la Sala, torrent de Folgueroles, gestió, horts, agricultura d'irrigació, molins, fonts, rastells, safareigs, pous, mines, aigua potable, burgesia agrària.

Abstract

Throughout the xviii, xix and xx centuries, the vila la Sala at Folgueroles has played an extensive control over the management of the Folgueroles water stream through initiatives including on the one hand, the conversion of 22 acres of farmland in orchards for more than a hundred tenants of the town, the vegetables which were intended for self-consumption, and on the other hand, since the xx century, the establishment of a society which provided the drinking water supply to Folgueroles by Josep Maria Bru de Sala i Serra. These activities exemplify the entrepreneurial orientation of the Catalan little landowners during the contemporary period.

Keywords: Vila la Sala, Folgueroles water stream, management, vegetable garden, irrigated agriculture, mills, spring, small dam, washing place, wells, water mines, agricultural bourgeoisie.

* Professors de la Universitat de Vic (santi.ponce@uvic.cat)
Primera versió: 30 de març de 2011. Darrera versió: 7 de juliol de 2011.

Introducció

Folgueroles és un poble petit situat a cavall entre la Plana de Vic i les serres de les Guilleries. El municipi, d'una superfície de 10 km², té una forma més o menys rectangular orientada d'est-oest. Està travessat longitudinalment pel torrent de Folgueroles. Aquest curs fluvial, malgrat el seu petit i irregular cabal, ha estat un important eix vertebrador de la societat folguerolesca al llarg de la història i ha incidit de forma notable en les formes de vida dels seus habitants i també en les relacions de poder. Els seus usos i serveis han estat nombrosos i de diversa índole: rec per a les hortes del mas la Sala llogades als veïns del poble, que, en un gran nombre, practicaven la pluriactivitat, fonts i pous per a l'abastament de l'aigua de boca, safareigs per rentar la roba, molins fariners i tèxtils, rastells, aljubs, canalitzacions, basses i altra obra que han permès regular l'aigua per al seu ús. Així mateix, el torrent amb els seus elements ha estat un actiu àmbit de sociabilitat, lloc de treball, de festa i d'esbarjo per als folguerolescs.

Al bell mig del curs del Torrent de Folgueroles al seu pas pel poble, hi ha la Sala, una masia amb una casa pairal mil·lenària, que, juntament amb la parròquia de Santa Maria, han estat els orígens del poble. Al llarg dels temps, la família Bru de Sala, propietària del mas, ha exercit una notable influència econòmica i social al poble. Destaca la gestió sobre l'aigua del torrent de Folgueroles a través de diverses iniciatives, d'entre les quals, als segles XVIII, XIX i XX destaquen, per una banda, la creació i gestió d'una superfície notable d'hortes explotades en règim d'arrendament per la pràctica totalitat de les famílies del poble; i, per l'altra, la creació, al segle XX, de l'empresa concessionària de distribució de l'aigua potable de Folgueroles procedent dels pous i les fonts propietat del mas la Sala. Dues iniciatives objecte d'estudi que expressen l'orientació de la burgesia agrària contemporània.

Com proposen R. Garrabou, J. Planes i E. Sagner, la família Bru de Sala forma part d'aquella burgesia catalana decimonònica que es desenvolupa i creix en el si d'un model capitalista específic de Catalunya, en què «sota una superficial aparença de continuïtat, tradició i absentisme, els propietaris van mantenir una intervenció activa tendent a maximitzar la seva renda, assajant diverses fórmules d'explotació (en molts casos infructuosament) i cercant d'aprofitar les conjuntures favorables» (Garrabou 2001:10). En el cas que ens ocupa, els ingressos propis de l'Antic Règim, com l'emfiteusi o els censos, van desaparèixer al segle XIX amb la nova legalitat liberal, així com les rendes en espècie, però es va mantenir una escrupolosa comptabilitat i un control dels ingressos procedents dels arrendaments de la terra, de les pedreres i bòbiles, i de les finques urbanes patrimonials. La projecció capitalista s'albira al segle XVIII amb la conversió de terra campa en horta i el seu arrendament anual en diner, segueix amb la compra d'actius empresarials com accions del ferrocarril i del tramvia del Tibidabo al segle XIX, i s'amplifica durant el primer terç del segle XX amb iniciatives com la constitució d'una societat formada per tres socis que compra una màquina de batre accionada amb un motor elèctric i que és llogada arreu de la comarca d'Osona. Una altra dimensió és la que pren l'empresa Aguas Potables de Folgarolas, fundada per Josep Maria Bru de Sala i Serra, hereu del mas la Sala, i que informa de l'esperit empresarial, no estrictament agrari, d'una família de pagesos propietaris que forma part de la burgesia catalana benestant.

Vista general de Folgueroles amb un sector dels horts, la masia de la Sala i l'església al seu darrere al començament del segle xx (Foto: APSerrabou).

El torrent de Folgueroles

El torrent de Folgueroles, també anomenat torrent Raigat, Rigat o Ricart, i, molts segles enrere (al segle XIV), conegut com torrent Tanyadell,¹ té la seva capçalera sota el coll de Portell, a una alçària de 770 m, al terme de Sant Julià de Vilatorrada. Portell és un dels colls naturals de la cinglera de Sant Llorenç (o Serrat del Vent), una cinglera de conglomerat vermell que fa de límit natural entre les Guilleries i la Plana de Vic. Recull una conca d'unes 550 ha limitada pel puig de l'Oriol, puig Déu, serrat del Pi i Puigtinyós (vegeu el mapa).

El cabal del torrent de Folgueroles és més aviat minso i irregular, una característica pròpia dels cursos fluvials de la conca mediterrània (Solé 1958: 193-194). Aquest cabal està força influït pel règim estacional i té poca capacitat erosiva. El seu recorregut va en sentit de llevant a ponent i té, fins a desembocar al riu Gurri (440 m), una llargada de prop de 10 km. El pendent és variable entre el 14% de l'inici i l'1% a la desembocadura. Rep les aportacions de diverses escorrenties, torrenteres i altres petits torrents, uns afluents modestos que acaben de proporcionar

1. En un plet de l'any 1390, entre Arnald Codina i Francesc Sala, pels drets d'aigua, se l'anomena «torrente de Tanyadell» (APSerrabou).

les aigües del torrent de Folgueroles.³ El seu recorregut és farcit d'elements variats que conformen el patrimoni generat per la gestió i l'ús del torrent: masies, molins,⁴ conreus, hortes, séquies (regadores), basses, mines, safareigs,⁵ aljubs,⁶ pous,⁷ camins (GR i PR), fonts i rastells.

Folgueroles destaca pel gran nombre de fonts i deus d'aigua que forneixen el torrent de Folgueroles,⁸ malgrat tenir un aqüífer superficial estacional.⁹ El recorregut passa per moltes fonts situades en una riba o altra del torrent, la majoria, però, des de mitjan del segle xx, es troben en mal estat de conservació i tenen les aigües contaminades per purins. Des del començament a la desembocadura podem comptar una vintena de fonts (vegeu l'Annex i el mapa): la font de Puigsec, la de can Garbells, la del Boix, la de les Deus, la Font Trobada, la del Molí, la dels Pescadors, la dels Pecats, la de cal Guarda, la font del Boix de la Sala, la del Glaç, la font dels Quatre brocs, la del Rector, la del Puig, la de la Ricardera, la de la Burra, la d'en Cinto, la de l'Amat, la de l'Aliet, la del Gelabert, la de Puigsec Vell, la de Puigsec Nou, la font de Sant Jordi.

3. Poc després de la seva capçalera, a la rompuda de Puigsec, rep una petita torrentera que baixa del Cau Negre i, abans d'arribar a can Garbells, se li ajunta un torrent que baixa del serrat del Pi per la baga d'en Camps; en aquest lloc el torrent entra al municipi de Folgueroles. Al pla dels camps de l'Aramí arriben les aigües recollides sota can Barretina i a la mina de les Bassetes, formant el torrent de les Costes. Just passat can Tramuntana, s'hi afegeix la Torrentera o torrent del Cementiri de l'Albareda. A partir d'aquí rep el nom de torrent de Folgueroles, ja que aigües amunt rep el nom dels llocs per on passa. A l'alçada del nucli urbà, s'hi ajunta el torrent Lledoner provinent de cal Guarda, sota el pla de les Cabres. Poc abans de sortir del municipi, hi aboquen les aigües la torrentera del Godaiol i, un xic més aigües avall, la torrentera del Gelabert, petits cursos d'aigua que contorregen els camps que voltaven aquestes masies. Ja en plena plana, tot fent tortuosos meandres, rep algunes escorrenties dels camps de conreu que travessa per anar, finalment, a desembocar al riu Gurri, afluent del Ter, davant per davant del mas Picó i a prop de la masia del Pladelasala, al terme de Gurb.

4. La molta del blat i altres cereals dels pagesos de Folgueroles es feia en cinc molins fariners que hi havia en el curs del torrent. El de la Sala, a mitjan segle xviii, ja es trobava en runes. Aquest s'abastia de les aigües estancades de la presa anomenada Pantà. També havien desaparegut els dos molins del mas Noguera, aigües avall del Torrent. Passat el barrí de la Ricardera, hi havia el molí de la Codina, que tenia una petita represa, la qual es va destruir cap al 1840, i, aigües més avall, hi havia el molí de Belliscans. Aquests dos darrers molins, l'any 1852, els dos molins i la servitud de les aigües, van ser comprats per Francesc Tarrés, natural de Riudeperes, a Mariano de la Torre i de Tord, i a la seva filla, el qual va convertir-los en dues filatures de cotó on es van instal·lar dues cardes cilíndriques amb 764 fusos per torçar mogudes amb energia hidràulica, a més d'altres màquines: «un velos limpiador, un batan, dues cardes a la catalana, dues metexeres, sis rodes de posar cotó, dos balancís, una màquina de tornejar, un corró d'esmerlar, dos màquines de filar mungenís de cent vuitanta puas, tres de cent vint, una de seixanta, dos retorsedors de seixanta puas, una màquina de bobinar» (APS: Fàbrica de Folgarolas).

5. Els safareigs per rentar roba van proliferar a Folgueroles gràcies a l'abundància de fonts. A banda del de la Ricardera, el 1949 s'inaugurava el de la font del Rector. Set anys abans, el 1937, s'havia construït un tercer safareig al costat del torrent en uns terrenys expropiats a La Sala. Acabada la Guerra Civil, la nova alcaldia franquista va restituir la parcel·la de 242 m² on s'havia construït el safareig, que va ser desmantellat l'any 1949.

6. Fins fa ben pocs anys, al mig de les hortes de cal Rei, un lloc força humit a la riba dreta del torrent i ara urbanitzat amb les cases del Campet, hi havia un petit i bonic aljub de lloses de pedra que servia per regar: era conegut com el safareig de cal Rei. Sota la masia del Gelabert hi ha una petita cisterna d'aigua, anomenada el Jupí (aljub petit), que guardava l'aigua per a les hortes del Gelabert.

7. Al poble es comptabilitzen una vintena de pous particulars.

8. En una descripció del Torrent feta el 1846 es diu: «... i número de fuenteillas indivisibles en medio y en la orilla del torrente en que con pequeñas cantidades van aumentando insensiblemente el caudal...» (APS: Torrente de Folgarolas, 1846).

9. La Plana de Vic és una zona amb aqüífers poc importants. Les formacions quaternàries, a causa de l'escàs gruix i a la discontinuïtat, han donat lloc al desenvolupament d'un aqüífer pobre (Busquets 1979). La recàrrega d'aquest aqüífer es realitza, essencialment, a partir de la infiltració d'aigua de pluja i es veu afavorida per la baixa permeabilitat del substrat eocè. En alguns punts la recàrrega és efectuada per aigua que prové de l'aqüífer captiu inferior. L'aqüífer superficial, en general, té, doncs, un caràcter estacional, que depèn en gran mesura del règim de pluges. Per aquest motiu hi ha moltes fonts que s'assequen en algun moment de l'any per esgotament de l'aigua emmagatzemada.

Així mateix, al torrent de Folgueroles hi ha una dotzena de rastells,¹⁰ la majoria petits i molt senzills: el de Puigsec, resclosa del Pantà,¹¹ el de la font del Molí, el de la font del Glaç, el del Vernar,¹² el de la Fàbrica Nova, el de la Raconada, el del Gelabert,¹³ el de la font de l'Amat, el de Puigsec Vell, el de Puigsec Nou i el del Molí del Reguer.¹⁴ A diferència dels rastells del torrent paral·lel de les Valls o de la riera de Tavèrnoles que serveixen per retenir la sorra que porta l'aigua de les torrentades, apreciada com a material de construcció, els rastells del torrent de Folgueroles són per retenir aigua per a les fonts, els safareigs, els horts, els conreus i les plantacions de les ribes.

Abans d'arribar a les àmplies esplanades del centre de la comarca, el torrent de Folgueroles travessa el nucli urbà de Folgueroles i del barri de la Ricardera. Sembla que aquest últim topònim prové «dels noms de rius menors que vénen d'un nom de persona» (Coromines 1995). Des de molt antic apareixen citats el mas Ricart i el mas Ricardera (tot i que no els hem pogut localitzar de forma precisa), a banda d'algunes persones amb el cognom Ricardera. Per tant, sembla que no seria gaire agosarat suposar que Ricardera prové, o bé del nom del torrent, o bé del nom del mas on durant el segle XVIII s'alçaven les cases que han format el barri.

El pas del torrent pel nucli urbà de Folgueroles discorre pel bell mig de les propietats del mas la Sala, en concret, des de la Font Trobada fins a la font del Rector. De les masies del municipi,¹⁵ la Sala és la que ha gestionat més usos de l'aigua del torrent, que ha implicat més persones i ha generat més rendes.

El mas la Sala

La masia de la Sala, ubicada al bell mig de la població de Folgueroles i al costat de l'església parroquial de Santa Maria, és, sens dubte, una de les més importants en la història de Folgueroles (Pladevall 1986). De fet, el poble de Folgueroles va néixer fa més d'un mil·lenni a l'entorn de l'església parroquial de Santa Maria de Folgueroles i del mas la Sala. Va créixer a l'entorn del camí ral que mena a Vic, procedent de Sau, origen del carrer Major, i dels barris de la Ricardera i Passavant, datats al segle XVIII.

L'heretat de la Sala abasta les terres de conreu i el bosc que hi ha a l'entorn del torrent de Folgueroles, en el seu sector de migdia del municipi, de forma que elements urbanístics com

10. En el cas que ens ocupa, els rastells són un pilot de pedres situades en fileres fent paret i recolzades al llit del torrent. Trobem, doncs, rastells situats en sengles torrents que travessen el terme: el de Folgueroles i el de les Valls o riera de Tavèrnoles. Tots els rastells són més aviat senzills i petits, d'entre un i dos metres, poc espectaculars i estan força amagats, solen passar desapercebuts.

11. Hi ha una encadireta i una rústega canalització que permet el pas de l'aigua cap als horts.

12. Etimològicament derivat del *vern*. Abans hi trobem el gorg del Vernar i una petita encadireta i canalització que porta l'aigua cap al safareig i a la bassa del Molí.

13. Aquest rastell és una construcció formada per grans blocs de roca. Sota el rastell, es forma el gorg del Gelabert, un gorg molt concorregut pels joves de Folgueroles, ja que a la pràctica el consideraven com la piscina del poble. Molts nois havien après a nedar en aquest gorg. El rastell aplanava l'aigua per abeurar les plantacions de pollanques que hi ha a les ribes.

14. Aquests quatre últims rastells són de construcció senzilla i tots tenen la missió de retenir l'aigua per als horts i les plantacions de les seves ribes.

15. Segons l'Amillament de 1862, el municipi té 23 masies i cases de pagès; segons Carreras Candi, al municipi hi havia 55 cases escampades (Carreras 1922: 445); el padró d'habitants de 1901 ressenyava 42 cases de pagès i el de 1960, 30.

la plaça Verdaguier (la plaça principal del poble) i l'avinguda Atlàntida (el carrer d'accés al centre del poble) formaven part de la propietat de la família Bru de Sala i estaven destinats a hortes fins que l'any 1937 les noves autoritats revolucionàries van expropiar els terrenys per obrir la plaça i l'avinguda esmentades. A més de les activitats agrícoles, al mas també s'hi portaven a terme activitats extractives en una bòbila d'argila, amb el seu corresponent forn de teules i totxanes al costat del torrent Lledoner, i sis pedreres de gres de Folgueroles (als segles *xix* i primera meitat de *xx*) que donaven feina a una seixantena de picapedrers, bona part dels quals, al seu torn, també eren arrendataris d'hortes de la Sala.

Els orígens de la Sala es perden en el temps i sembla que el primer document que es conserva referent a aquest casal és del segle *xii* (Ponce 2000: 105-108). De tota manera, la primera notícia escrita que tenim de la Sala és de l'any 1227 i va relacionada amb el monestir de Ripoll.¹⁶ Durant la primera meitat del segle *xiv*, els hereus de Guillem Girona van ampliar les propietats del mas, de forma que aquest es va convertir en la casa que controlava i gestionava moltes de les possessions del monestir de Ripoll i que pagava al batlle de sac quan aquest venia a cobrar les rendes que pertocaven al monestir. El mas s'havia consolidat i allotjava el cambrer quan visitava la parròquia de Folgueroles. Durant la crisi de la segona meitat del segle *xv* el mas va quedar ròneg i deshabitat.¹⁷ A pesar de les vicissituds, però, amb la represa econòmica del voltant de 1420, la família va adquirir noves propietats.

Després de l'abandonament de la casa al segle *xv* i la mala conjuntura del darrer terç del segle *xv*, els Sala amplien els seus dominis en el redreç del *xvi* i es consolidaren al segle *xvii*. A partir de la segona meitat del Cinc-cents, doncs, els diferents hereus del mas de la Sala van iniciar una política d'establiments en les propietats que gestionaven, complementada amb la compra de terres. Així, doncs, si bé el 1522 els Sala es venien una casa a la sagrera amb el dret que els compradors, Jaume i Bernat Riera, poguessin prendre aigua de la font de la Sala, a partir d'aquesta època les transaccions en què intervé la família foren o compres o establiments.¹⁸ A més, durant aquesta època va començar la seva ascensió cap a la preeminència social, que els va conduir a ser nomenats ciutadans honrats de Barcelona (segle *xvii*). En aquesta cursa, també fou important la política d'estratègies matrimonials portada a terme pels hereus del mas la Sala.

Al començament del segle *xvii*, Bernat Junyent, monjo i cambrer de Ripoll, va signar un precari reafirmit a Miquel Bartomeu Sala i als seus hereus tots el masos, les cases i els honors

16. Així, el 2 d'agost de 1227, el reverend prior i cambrer del monestir de Ripoll va fer un establiment a precari a favor de Guillem Girona, de Santa Maria de Folgueroles, de «tot lo present mas de la Sala d'esta parròquia, so és, de totes les terres, honors i possessions que fossen del domini i senyoria del dit prior i cambrer de Ripoll. Y per dit establiment o precari li farà prestació de 170 sous, moneda barcelonesa de annuo cens, pagadores en cert termini» (APS, 1227, vol. 34).

17. Un document del segle *xv* ens informa que la Sala, i, per tant, Folgueroles, va patir de ple l'epidèmia de pesta del segle *xv*. El text relata que el mas va quedar «ròneg i deshabitat per temps de xixanta anys, en los quals hi hagué en lo present Principat de Catalunya terratrèmols y grans mortandats de pesta casi per tot lo mont, per lo que restaren moltes cases y hereuats de Catalunya, y esta de la Sala, sense hereus ni trobant-se gent qui volgués conrear y cultivar sas terras alodials. Perlián las rendas eclesiásticas y seculares y sos censos y part d'esplets, delmes y primicias, per no trobar qui conrear les terras» (APS, 1435, vol. 34).

18. El 1559 van establir el pati de la Roca amb tots els seus drets i pertinences a Llorenç Tanyà, pareire de Folgueroles, a canvi de 8 sous anuals, moneda barcelonesa. El 3 de març de 1563 van comprar dos trossos de bosc, un de 6 quarteres i l'altre de 4, al procurador de Joan Sescases, de Barcelona. El 1569, aprofitant la bona conjuntura familiar, van adquirir dues peces de terra més. L'any següent establiren un hort de 3 quarteres, situat a la plaça de Folgueroles, a Eulària Torrents. El 1579 Miquel Bartomeu Sala feia un altre establiment a la sagrera, en aquest cas a un pagès de Taradell anomenat Antoni Roure.

que per ell tenien. Les crisis del segle XVII van deturar de forma momentània l'ascens social de la família, però, a partir del darrer quart del segle, els Sala aconseguen fer-se un lloc en la societat del Principat. A partir d'aquesta època la família va ampliar encara més les propietats amb la compra successiva de cinc peces de terra d'altres masos veïns, aprofitant el fet d'haver sortit enfortits de la Guerra dels Segadors que havia assolat Catalunya (1640-1652).

Ja des de mitjan segle XVII i durant el segle següent, els propietaris agrícoles, que tenien el domini útil de la terra, van viure un procés d'enriquiment. A l'increment del nombre d'arrendataris i del preu dels arrendaments, les activitats prestamistes i la comercialització de la producció, s'hi afegien els beneficis de l'agregació de patrimonis. El cas de la Sala és paradigmàtic. Amb estratègies matrimonials fonamentades en el casament entre hereus i pubilles, la casa Sala es va enllaçar a través de matrimoni amb les famílies Lentorn, Bru, Puigdesalit, Espona, i altres, amb patrimoni (masos, terres i cases), situades arreu de Catalunya. L'any 1767 Maria Josepa de Sala i Puigdesalit es casava amb Josep Bru Puiggener. Des d'aquest moment, els seus descendents van prendre com a primer cognom Bru de Sala (APSala, Genealogia). La importància i la influència secular de la nissaga dels propietaris de la Sala a la comunitat es manifestava en la vida política i en els costums del poble. El dret a enterrar els seus membres a l'interior de l'església, a mà esquerra, al costat de la pila baptismal, n'és un exemple. El procés d'ennobliment dels Bru de Sala va coincidir amb el desplaçament de la residència d'hivern a Barcelona.

El mas de la Sala i el mas Serrabou de Tavèrnoles, que al segle XVIII havia absorbit el mas Godaiol de Folgueroles com a resultat d'aliances matrimonials,¹⁹ esdevingueren els dos grans propietaris del municipi de Folgueroles que es repartien a nord i a sud de la població. Segons un inventari de l'any 1868, les terres del mas la Sala i de la masoveria de les Codinoies abastaven una superfície total de 209 quarteres i 7 quartans aproximadament (76,0166 ha), entre terres de conreu, bosc, erm i roquer.

La família Bru de Sala formava part de la gran burgesia agrària de Catalunya amb una elevada concentració de la propietat, encara que dispersa (Garrabou 2001) i que ja al segle XVIII van deixar de treballar directament la terra per exercir d'empresaris agrícoles que administraven les seves finques i negocis des de Vic i de Barcelona estant (Segura 1993). Segons els amillaraments de mitjan segle XIX de la comarca d'Osona, Josep M. Bru de Sala era propietari de finques rústiques i urbanes a cinc municipis de la comarca per les quals pagava 41.954 rals de PLI rústica i 4.031 de PLI urbana, i era el segon propietari que més contribuïa rústica pagava de la comarca, després d'Antoni Espona (Ponce 1999: 253).

El mas la Sala en la gestió del torrent de Folgueroles

Els propietaris de la Sala, al llarg dels segles, han exercit un control sobre la gestió de l'aigua del torrent de Folgueroles a través de concessions reials atorgades, ja al segle XIII, de mans del rei Jaume I, segons còpia del privilegi concedit el 3 de novembre de 1274 a Pere de Sala (AP-Serrabou), així com altres concessions del segle XVII i un precari del segle XVIII, en què es ratifi-

19. Amb la integració del mas Godaiol a l'heretat de Serrabou, aquesta passava atener una extensió de 450 quarteres de terra agrícola (Ponce 1999: 51).

quen els seus drets. A través d'aquestes concessions, el mas la Sala va arribar a gestionar un molí fariner, que a mitjan segle XVIII es trobava derruït, vint-i-dues quarteres d'hortes, un pou de glaç i, ja al segle XX, una empresa de distribució d'aigua potable al poble de Folgueroles. Encara que de menor importància, també cal fer esment de l'arrendament de les vimeteres de la riba del torrent als cistellers del poble de Folgueroles.

Annex a un document elaborat a instàncies del jutge de Vic de l'any 1846, en què es fa un peritatge del Torrent de Folgueroles, es transcriuen diversos documents, un dels quals és un plet de l'any 1390 entre Arnald Codina i Francesc Sala pels drets d'aigua, en què s'esmenta el rec els horts del mas la Sala:

Que la misma agua circula y pasa desde el manso Vila al manso Sala. Que del manso Sala sale otra fuente que se une a la primera, y las aguas discurren por las tierras de dichos mansos y principalmente por un huerto del mismo haciendo tránsito a las tierras del manso Noguier. Que desde este manso pasan a un torrente llamado Tanyadell. (APSerrabou)

El mateix document confirma que el rei Jaume I va concedir a favor de la Cambreria de Ripoll, i aquesta als hereus del mas la Sala, els drets sobre l'aigua del Torrent de Folgueroles:

Que el manso Sala con sus tierras, se tiene en dominio directo de la Cambrería de Ripoll establecido y concedió en enfiteusis a Guillermo de Gerona de la parroquia de Folgarolas el dicho manso Sala. [...] Que tal manso le fue establecido con todas sus pasturas, rocas, torrentes, fuentes, captaciones y dominio de las aguas. [...] Que dicho Jaime Sala sucedió al mismo Guillermo de Gerona con todas sus tierras, honores y posesiones. Que Francisco Sala y sus descendientes están y han estado siempre en la quieta y pacífica posesión desde tiempo inmemorial de recibir dichas aguas y conducirlas por las tierras y posesiones de su manso Sala o La Sala. Que los propios Sala están y han estado siempre desde tiempo inmemorial en la quieta y pacífica posesión de regar de la misma agua sus tierras y posesiones del maso La Sala. Que igualmente desde tiempo inmemorial estaban y están en la posesión de hacer, construir y reparar en dicho rech o acequia represas de madera como de glebas y otro cualquier material [...] (APSerrabou)

Dos segles més tard, en declaració jurada de Joan Sala en el precari concedit pel procurador del batlle general del rei al Principat l'any 1616, es confirmaven els seus drets sobre el torrent Rigat (o de Folgueroles) per canalitzar i embassar l'aigua del torrent per tal d'accionar un molí fariner situat al bell mig del torrent situat a uns 300 m a migdia del mas la Sala i pel qual pagava 6 diners («moneda barcelonesa») de cens: (APSala, Notas La Sala, 15)

[A canvi, Joan Sala i els seus rebien el dret de prendre i usar l'aigua] que discurre en el torrente nombrado de Rigat y conducir aquella en el molino de harina poseído por dicho Sala y de Lentorn oy destruido; y para la conducción de aquella hacer balsas, presas aqueguas, aqueductos y demás aparatos necesarios para la conducción de dicha agua al mencionado molino [...].

En el mateix document es reconeixen els drets de Joan Sala i els seus descendents que li atorguen el dret a gestionar un pou de glaç:

La facultad de tomar la agua que discurre por este torrente, que pasa por las tierras de la heredad [...] y congelar la misma agua en unas balsas y poner el hielo en un pozo que posee dentro dicha heredad, pudiendo detener las dichas aguas, hacer balsas, conducciones, represas, y otros aparatos al referido su principal bien vistos, y con la facultad de poder usar de la referida agua, y valerse de ella aplicando los lucros y emolumentos conforme lo ejecutan otros que tienen semejantes [...].

Els borts de la Sala

A la Plana de Vic predomina el conreu de secà i el regadiu hi és insignificant, tal com s'aprecia al quadre 1. A mitjan segle XVIII, a Osona hi havia registrades 56,3 ha d'hort per 9.177,2 ha de conreus de secà. Malgrat el gran nombre de rius, rieres i torrents que travessen la comarca, la possibilitat d'aprofitar-ne l'aigua era escassa a causa de la profunditat del curs respecte de les terres de conreu. Al llarg del segle XIX i XX són abundants les observacions que es planyien de la malaguanyada aigua que s'escapava riu avall sense ser aprofitada per convertir en regadius extenses àrees de secà i erm. Els propietaris agrícoles, a l'XI Congrés de la Federació Agrícola Catalano-Balear, lamentaven el desaprofitament de les aigües del Ter que no podien ser utilitzades per al regadiu, i com si es tractés d'una oportunitat perduda per a l'agricultura de la comarca, rememoraven el projecte fallit de construcció del canal del riu Ter al segle XVIII (Abadal1909). Amb tot, el regadiu es va incrementar al llarg dels darrers tres segles. Destaca la primera onada de l'expansió del regadiu estudiada per Pierre Vilar, el qual confirma que la Plana de Vic és fèrtil en iniciatives d'explotació de l'aigua al llarg del segle XVIII: «la utilització agrícola del Ter, cap a Manlleu i cap a Torelló, acompanya —o més aviat sembla precedir— la seva utilització industrial» (Vilar 1966: 265). Al Vuit-cents van proliferar les concessions reials per la gestió de l'aigua de pous, cursos fluvials i fonts. Fins i tot es van sol·licitar concessions per a l'aigua de pluja. És el cas de Francesc Llucià, de Vic, que el 1781 aconseguia una concessió per regar 6 quarteres de terreny amb les aigües de pluja acumulada a les cunetes que voregen la seva propietat: «i això li costa 30 rals d'entrada, quasi la meitat del que costa l'altre concessió, la que hom pren sobre el riu» (Vilar 1966: 268). La geografia de les concessions s'escampa per tot el Principat i és significatiu el nombre màxim de quinze concessions acordades al municipi de Vic, dues de les quals sol·licitades pels ordes de mercedaris i de caputxins

Quadre 1
Extensió d'horta i de conreus de secà a la Plana de Vic
1745, 1860,1959 (ha)

Any	Hort (ha)	Secà (ha)	% hort/secà
1745	56,3	9.177,2	0,61
1860	162,4	13.002,2	1,24
1959	222,0	16.584,0	1,30

Font: (Ponce 1999: 232-236)

de la ciutat. A Manlleu, les tres concessions ressenyades són anteriors al 1760. En molts casos, la burgesia catalana reclama i intenta consolidar drets de gestió de l'aigua: «[...] un gran nombre de concessions no són sinó, nous establiments, precaris, és a dir, confirmació de drets a vegades molt vells; cal distingir-les de les creacions veritables [...]» (Vilar 1966: 259). És el cas de les concessions aconseguïdes pel mas la Sala al segle XVIII.

Per al conjunt català, Salvador Calatayud ressenya l'extensió del reg al llarg del segle XIX i primera meitat del XX a través de multitud de petites iniciatives particulars. Destaca de forma especial l'extensió del regadiu a les hortes del Llobregat durant la primera meitat del segle XIX (Giral 2005:138,139,163). A la Plana de Vic, ultra la fiabilitat de les fonts, les hortes i l'extensió del secà s'havien incrementat per l'extensió del reg i les rompudes. A mitjan segle XIX hi havia registrades 162,4 ha d'hort, el triple que l'any 1745, i 13.002,2 ha de secà, pràcticament un 42% més que l'any 1745. A mitjan segle XX, utilitzant fonts cadastrals, es registraven 222 ha d'hort, el que representa un increment respecte al 1860 del 36,7% (Ponce 1999: 232). A més, cal observar com el percentatge d'increment de la superfície d'horta respecte als conreus de secà creix al llarg dels tres talls cronològics del quadre 1. A la província de Barcelona, la proporció de l'hort respecte de les terres de secà també s'incrementa al llarg dels segles, encara que, aquí, la proporció d'hort respecte al secà és molt superior. Segons Antoni Segura, el 1860, la superfície d'horta equivalia a l'1,37% de les terres de secà, i l'any 1900, al 3,63% (Segura 1993: 187-188).

En la seva major part, les terres de regadiu de la Plana de Vic es redueixen a l'hort que solen tenir les cases de pagès, amb la bassa pertinent, que permet cultivar-hi hortalisses i verdures, i als horts particulars de les cases dels pobles, sovint situats al darrere i tancats per parets. Les dimensions són molt variades i en cap cas no solen superar la quartera d'extensió. En punts localitzats, on el terreny ha facilitat canalitzar l'aigua d'algun riu o torrent, apareixen hortes de dimensions superiors a les anteriors. En la seva major part es troben ubicades al fons de la Plana. Segons els exemples de Gonçal de Reparaz (Reparaz 1928:167) per al primer terç del segle XX, a Santa Eulàlia de Riuprimer, les hortes de Ventallola fan de 2 a 3 quarteres; a Torelló, de 8 a 10 quarteres; a Roda, no n'hi ha; a l'Esquirol ocupen 36 de les 1.700 quarteres conreades; i a Folgueroles, les hortes de la Sala ocupen unes extensió de 20 a 22 quarteres sobre les 1.200 quarteres cultivades. Bona part de les esmentades hortes es troben fragmentades en minúscules parcel·les treballades per arrendataris. També són nombroses les hortes que es reguen gràcies al canal de Manlleu. Cal afegir encara el testimoni de Madoz de mitjan segle XIX sobre el regadiu al municipi d'Espinelves: «Aquí se riegan unos 50 jornales de tierra amb l'aigua de la riera (Madoz 1985). A la riba dels rius i torrents que passen pels nuclis urbans, quan es pot, els vilatans aprofiten esporàdicament els marges, terra de ningú, per cultivar-hi hortalisses i verdures destinades a l'autoconsum.

Vista la distribució de les hortes a la Plana de Vic, el cas que ens ocupa de les hortes de la Sala de Folgueroles és significatiu per la seva superfície notable en relació al volum demogràfic de la població i excepcional pel consum domèstic de les verdures i hortalisses conreades.²⁰

20. També hi havia horts al costat del torrent, especialment al sector de la Ricardera, que no eren propietat de la Sala. Eren anomenats els horts de les Ànimes, perquè molts havien estat, en un moment o altre, propietat del rector, ja que quan es moria un familiar, sovint havien de donar al rector un hortet com a paga per les misses per l'ànima del difunt: era l'única propietat que tenien. El rector se'l tornava a vendre per fer diners.

Les hortes de la Sala van arribar a tenir una extensió de 22 quarteres (gairebé 8 ha) al primer terç del segle xx. Terres que estaven degudament regades gràcies a les canalitzacions construïdes en pedra que prenen l'aigua del torrent. Aquestes hortes foren el resultat d'ampliacions successives realitzades en dues fases al segle xviii i una altra al segle xix. Originàriament, les hortes es limitaven a les terres ubicades a migdia de la casa pairal tancades per un baluard. És l'anomenada Horta de la Sala, que era menada pels masovers. La primera empresa d'hortes per a l'arrendament va habilitar part d'una parcel·la ubicada al cantó de migdia anomenada Camp de la Cleda, d'unes 0,7 ha, també tancada, com el seu nom indica, per un mur de pedra de 2 m d'alçada i que arribava a uns 30 m del torrent; i l'Horta del Molí, a tocar del torrent, on hi havia les restes de l'antic molí.

Aquesta primera ampliació dels horts de la Sala, que data del primer terç del segle xviii, coincideix amb l'inici de la represa econòmica i demogràfica de Catalunya. Aquest increment de l'extensió de les hortes va discórrer paral·lel a l'increment de la població del municipi i, en conseqüència, a la demanda de parcel·les d'horta per cultivar: l'any 1718, Folgueroles tenia 301 habitants; el 1787, 567; el 1857, 960; el 1900, 735; i l'any 1950, hi havia 918 habitants empadronats. En una confessió davant el notari públic de Vic, Feliu Sayol, del 4 de setembre de l'any 1724, Josep Sala i de Lentorn declarava posseir el domini directe atorgat a l'esmentat Joan Sala l'any 1616, pel qual rebia els drets sobre el torrent de Folgueroles al seu pas pel mas la Sala de canalitzar l'aigua per al molí i per fabricar gel a la font del Pou de Glaç. En el document, també es reconeix:

La facultad de poder variar como se halla ya variado, el camino que pasa cerca de la casa de dicha heredad de Folgarolas a otro lugar, o paraje por espacio de diez y seis pasos poco más o menos corriéndose aquella des de la citada casa hasta el paraje donde se halla variado otro camino para el efecto de construcción como se hallan construidos y edificados unos quantos o parte de la casa unidos a la principal y se tiene esta última facultad en dominio directo de su majestad a la prestación de diez sueldos de censo anual pagadero en ocho enero de cuyo censo de hallas pagadas las pensiones hasta el presente año (APSala, Notas La Sala, 15).

Segurament, els nous camins oberts que es referencien permetien l'accés dels arrendataris als seus horts acabats de planificar. Així, doncs, les primeres parcel·les d'horta arrendades corresponents als paratges Camp de la Cleda i Font del Molí. El 1770 s'ampliava l'extensió del regadiu en 3 quarteres al paratge anomenat font de la Sala, entre el torrent i els patis de les cases del carrer Major (Reparaz 1928: 167).²¹ En total, es van distribuir un centenar de parcel·les regades per canals i séquies que des de la zona del Pantà, corresponent a l'antiga bassa del molí, on el curs del torrent arriba a les portes de Folgueroles, al paratge on hi ha la Font Trobada. Just des de la represa de cinc metres d'altura aproximadament, es canalitzava l'aigua a través de l'anomenada regadora, que la distribuïa per una séquia arreu de les diferents parcel·les.

L'ampliació i les millores van seguir, de manera que a mitjan segle xix s'habilitaven les parcel·les anomenades Pantà, a la bassa de captació de l'aigua anteriorment esmentada, font del Pou de Glaç, a l'altra banda del torrent, a la part més meridional, i font del Rector, a l'en-

21. A l'extrem nord dels horts de la font de la Sala, durant la Guerra Civil, es va obrir l'avinguda Atlàntida, artèria principal del poble que permet l'accés al centre urbà.

Quadre 2
Arrendaments dels horts de la Sala

Indret	1901		1959	
	Horts arrendats	Import	Horts arrendats	Import
Pantà	10	99,0	14	658,85
Font del Molí	66	417,5	71	6.828,48
Font del Pou de Glaç	31	181,5	31	2.469,76
Font de la Sala	30	167,0	31	2.895,65
Camp de la Cleda	19	177,5	41	4.853,75
Font del Rector	8	72,0	6	396,05
Total	164	1.114,5	194	18.102,54

Font: APS. Arrendaments, 1901, 1959.

trada del poble, a ponent. A més d'ampliar fins a quatre les canalitzacions (regadores) que distribuïen l'aigua entre les parcel·les, aquesta va millorar amb canals de pedra picada aprofitant la tradició de picapedrers de la població. La xarxa de canalitzacions de pedra que transportaven l'aigua des del Pantà fins als horts tenia una extensió aproximada de 2,5 quilòmetres de llargada. L'únic sector que no rebia l'aigua canalitzada era el de les hortes del Pantà, on els arrendataris l'extreien directament de l'embassament amb galledes.

Tal com s'aprecia al quadre 2, l'any 1901 hi havia 164 horts arrendats i l'any 1959, 194 horts. Aquest notable increment d'horts entre ambdues dates s'explica per l'increment de la seva demanda, no tant per l'increment del nombre d'habitants (254 habitants de més), sinó per la conjuntura socioeconòmica de la postguerra durant el primer franquisme, en què la precarietat econòmica va esperonar pràcticament les mateixes famílies folgueroienques que conreaven horts de la Sala per a la subsistència a incrementar-ne el seu nombre. És significatiu l'augment del nombre d'horts a l'indret conegut com Camp de la Cleda, que va passar d'una oferta de 19 l'any 1901 a una altra de 41 horts. El motiu és la conversió d'una part de l'espai, destinat al conreu de regadiu i arrendat per Jacint Bru de Sala i d'Espona a favor de Joan Vilà Garrido l'any 1880, que, en una data indeterminada, segurament durant la dècada de 1930, fou parcel·lat en petits horts.

Una anàlisi nominal dels arrendataris revela que, l'any 1901, els 164 horts estaven cultivats per 115 hortolans, dels quals, 74 menaven 1 parcel·la; 34 en menaven 2; 6 en menaven 3, i 1 hortolà en menava 4. 58 anys més tard, el nombre d'arrendataris es mantenia inalterat (114 hortolans), amb la diferència que, el 1959, aquests menaven de mitjana un nombre més elevat d'hortes: 58 menaven 1 parcel·la; 37 en menaven 2; 16 en menaven 3; 1 en menava 4, i 2 hortolans en menaven 5 cadascun. És a dir, s'incrementa la superfície cultivada per arrendatari de forma notable, com també el nombre de dones titulars de l'arrendament. Mentre que al 1901 hi havia 9 titulars femenines, el 1959 n'eren 22, moltes d'elles vídues a causa de la Guerra Civil.

Segons el record dels propietaris de la Sala, dels masovers, i de diversos avis que havien treballat els horts de la Sala, els fruits es destinaven a l'autoconsum. No obstant això, també seria plausible que els arrendataris que menaven extensions notables de terra, especialment els que tenien arrendades més de 3 parcel·les d'horta, comercialitzessin una part dels fruits als mercats de Vic i de Roda de Ter.

Els 115 hortelans de l'any 1901 representen el 22,33% dels habitants del nucli urbà de Folgueroles. L'any 1959, aquesta proporció era del 14,88%.²² Si tenim en compte que l'arrendament de les hortes anava a càrrec del cap de família, el fet significa que l'any 1901, el 80,42% de les famílies del poble en treballaven i menjaven els seus fruits. L'any 1959, el percentatge de famílies que menaven horta a la Sala era del 64,4%. És a dir, gairebé tothom qui no tenia horta al pati de casa seva o el tenia massa petit, menava un horta de la Sala. La pràctica totalitat de les famílies arrendatàries dels horts l'any 1959 eren descendents de les mateixes que treballaven els horts el 1901. Aquestes hortes tenien unes dimensions variades, compreses entre els 200 i els 500 m². Els de major dimensió eren els que hi havia a la zona del Pantà, que podien arribar als 800 m² aproximadament.

Entre els oficis dels arrendataris de les hortes, hi trobem picapedrers en una elevada proporció, atesa la importància d'aquesta activitat a Folgueroles,²³ jornalers, tractants de bestiar, comerciants, esparidenyers, fusters, corders, ferrers, boters, carnissers, assalariats industrials, etc. Cal tenir present que aquests horts formaven part de la pluriactivitat dels seus usuaris, en què es combinaven les feines menestrals de corders, fabricants d'escombres de bruc, traguers, etc. amb les agrícoles i forestals com jornalers, carboners, talladors, caçadors. Adhuc, moltes famílies del poble complementaven els seus ingressos amb el treball de dones i noies (un centenar al començament del segle xx) a les fàbriques tèxtils de la Blava, Còdol i Salou, de Roda de Ter i Masies de Roda (Xutglà 1993 i Albareda 1981).

Els contractes d'arrendament eren orals i tenien una durada d'un any. En el judici oral celebrat entre Antoni Noguer Pairó i Josep M. Bru de Sala i la seva mare Teresa Serra, usufructuària de la Sala, el 2 d'octubre de 1924, el jutge municipal Evarist Dodas falla a favor de l'arrendador dels horts i el seu dret a no renovar el contracte a l'arrendador, malgrat que aquest diposités al jutjat de Vic l'import de 17 ptes. corresponent a l'arrendament d'aquell any. El jutge reconeix que, segons la consuetud, el propietari pot desnonar l'arrendatari sense haver de justificar la causa sempre que notifiqui el desnonament abans de l'endemà de la Mare de Déu d'Agost (16 d'agost). Per aquest motiu es resol que l'arrendatari ha de deixar l'hort abans del 30 de novembre de 1924: «[...] por la costumbre constantemente observada en este pueblo, los huertos deben ser desocupados por los arrendatarios el día 30 de noviembre siguiente al aviso recibido con anterioridad al 16 de agosto del mismo año» (APSala, Arrendaments).

Els propietaris portaven una relació detallada dels pagaments anuals, que s'efectuaven el dia de Tots Sants, l'u de novembre, i dels torns d'ús de l'aigua. El preu dels arrendaments es

22. D'aquest càlcul, s'han descomptat els 220 habitants de Folgueroles que aquell any estaven empadronats a les 42 cases de pagès disperses arreu del municipi, segons el padró d'habitants de l'any 1901, perquè ja tenien el seu propi horta i, atesa la llunyania dels horts de la Sala, no els era avinent arrendar-los. De fet, cap habitant dels horts de la Sala vivia a pagès.

23. Durant la primera meitat del segle xx, el nombre de picapedrers rondava la cinquantena part de la població del terme, cosa que representava més del 10% de la població activa de Folgueroles i aproximadament una quarta part de les seves famílies (Roviró 2007: 116-117).

Quadre 3
Distribució dels torns horaris de rec, 1910

Indret	Arrendataris	Horari
Pantà	10	Mig dia per cap, de dilluns a dissabte
Font del Molí	61	Mitja hora, des del dimecres a les 3 de la nit fins a les 22.30 de dijous
Font del Pou de Glaç	29	Mitja hora, des del dimarts a les 4.15 fins a les 20.00
Font de la Sala	21	Mitja hora o 1 hora segons la parcel·la, del divendres a les 3.00 de la matinada fins a les 16.00
Camp de la Cleda	11	Mitja hora, des del dissabte a les 4 de la matinada fins a les 14.00
Font del Rector	9	Mitja hora, des del divendres a les 17.00 fins a la 1 de la nit del dissabte

Font: APS: Arrendaments, 1910

va incrementar progressivament, de manera que si al començament del segle xx es pagaven unes 7 pta. per a cada parcel·la de mitjana, amb oscil·lacions compreses entre les 2,5 pta. i les 12 pta., en funció del lloc i les dimensions de la parcel·la, a mitjan segle n'eren un centenar. En total, l'any 1959, l'arrendador va recaptar 18.102,54 pta. d'entre 194 arrendataris.

Tal com s'aprecia al quadre 3, el torn de rec estava prescrit de forma detallada, de manera que habitualment cada arrendatari tenia dret a regar la seva parcel·la, obrint la comporta de la regadora (séquia) durant mitja hora a raó d'un dia determinat de la setmana, excepte els arrendataris del Pantà, que tenien mig dia per regar. Les hores i els dies s'establien de forma consecutiva, és a dir, l'horari abastava des de les 3 de la matinada, tot el dia i fins a la una de la nit. Aquests torns obligaven els afectats a llevar-se molt d'hora o a anar a dormir molt tard respecte als horaris habituals.

A les hortes, s'hi cultivaven, i encara s'hi cultiven, per a l'autoconsum, hortalisses i verdures amb els procediments, el temps i les varietats pròpies de la Plana de Vic, on el clima continental en limita la seva varietat i on no es cultiven arbres fruiters, ja que es malmeten per les glaçades de l'hivern. A la primavera es plantaven mongetes, faves, tomaques, carabasses, bledes, enciams, cebes, alls i, sobretot, patates. A l'hivern, cols i poca cosa més. Els horts s'adobaven amb els fems de l'aviram de la casa i del porc i l'ase domèstics i les restes orgàniques que generava la família. També els nens recollien els excrements dels animals que circulaven pels camins propers i pels carrers del poble. Aquests fems eren transportats en carretons amb una roda de llanta de ferro i caixa reixada de filferro gruixut, o amb el cove femeter, fet amb vímets sense pelar. Els fruits es recollien i es transportaven amb el cistell verdulera, fet de vímets sense pelar i canya esberlada, o amb el cistell hortolà, fet de parets altes i cul petit. Les eines habituals emprades eren l'aixada, l'aixadell, la forca, el càvec, el paló, el plantador, el rampí, i poca cosa més. Per lligar les tomaqueres i les mongeteres s'empraven els aspres, habitualment fets de canya o d'avellaner. A més del cap de família, solien ajudar a l'hort els nens i els joves i els avis. Així ho confirma Enric Vicedo per al conjunt català: «Implicava tota la família, especial-

ment els homes adults, però també els nens i els vells, [per aquests darrers,] l'hort esdevenia el seu espai natural» (Giral 2005: 475)

Des de la Guerra Civil i fins al començament de 1970 l'extensió de les hortes de la Sala va patir una progressiva reducció per la pressió urbanística del poble. Una part de les hortes de la Sala, conegudes com a Hortes dels Conills, situada davant de la mateixa casa i treballades pels masovers del mas, van ser expropiades l'agost del 1936 pel Comitè Antifeixista de Folgueroles per tal d'ampliar la plaça del poble (plaça Verdaguier):

Avui són reunits a la casa consistorial d'aquest poble els companys que componen el Comitè de Enllaç Contra el Feixisme junt amb el propietari Josep M. Bru de Sala i Serra. Aquest últim exposa que està ben imposat de les necessitats que afligeixi al nostre poble degut les actuals circumstàncies i que a fi de facilitar que pugui obrirse algun treball en bé del municipi, ofereix cedint perpètuament tot aquell tros de terreny situat davant de casa seva Mas la Sala i que llinda amb el pas públic o camí a les Fonts nomenades de La Sala i Plaça Verdaguier. L'esmentat terreny és esmentat i conegut per «Horta dels Cunills[...]» (APsala: Lligall Notes Folgaroles).

Poc després, es va expropiar el conegut com Camí dels Horts per obrir un nou carrer (avuiavinguda Atlàntida), que havia d'esdevenir la nova artèria viària de la població i així permetria l'arribada de vehicles pesats al centre urbà. L'alcalde, Artur Tatxé, va comunicar al director d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya la necessitat de realitzar un seguit d'obres públiques:

a fi d'anar contra l'atur forçós, verdadera calamitat extesa sobre el nostre poble, al ensemps que embellint el mateix; aquest Ajuntament [...] construeix actualment un camí el qual donarà un pas de l'amplada necessària per poguer entrar a nostre poble camions de totes mides, cosa avui impossible (per l'únic vial del carrer Major) AMF. Llibre d'Actes de Plens municipals, 26-x-1936).

Posteriorment, les hortes de la Sala van patir la primera onada d'expansió del nucli urbà de Folgueroles i es van començar a urbanitzar a la dècada dels anys 1960. En tot el sector al sud de l'avinguda de l'Atlàntida fins a la font del Glaç hi havia la més gran i millor zona d'hortes del municipi. L'any 1965 s'aprova la urbanització dels terrenys de la Sala, entre el Torrent i l'avinguda Atlàntida, el que avui són els carrers Madrenes, Font de la Sala, plaça de la Font del Glaç, Esbart de Vic i Mistral, i Bru de Sala. El creixement urbanístic era conseqüència de la bonança econòmica del moment i del creixement de la població, però també del canvi d'actitud d'un dels principals propietaris del sòl que tenia terres a llevant, a migdia, i a ponent del poble. Fins aleshores, els propietaris seguien la dinàmica i el raonament tradicional de no vendre i només comprar perquè la terra era la base de les rendes, però a la dècada de 1960, els hereus, més en sintonia amb els nous temps, van accedir a vendre, cosa que va possibilitar el creixement del poble. Entre els anys 1962 i 1972 es van requalificar 183 ha de terres de conreu que van passar a ser urbanitzables (Roviró 2007:141).

Actualment les hortes de la Sala han quedat reduïdes a les de la font del Molí, que ocupen el marge dret del torrent des de la capçalera del Pantà fins a l'alçada de la masia de la Sala. També cal destacar la gran horta situada a l'interior de la Sala, envoltada per grans murs de pedra i que es corresponen a les Hortes de la Sala i Camp de la Cleda, menades pel masover

de la Sala. Des de la dècada de 1980, cada vegada més gent forastera s'ha interessat per arrendar les hortes de la Sala. Majoritàriament es tracta de treballadors de les pelleries de Vic i, darrerament, d'immigrants magrebins.

La distribució de l'aigua potable

La riquesa de les capes freàtiques del municipi i l'abundància de pous privats, fonts públiques i safareigs, fien d'aigua de boca la població de Folgueroles fins a la dècada de 1920. Per aquestes dates, el consum d'aigua de fonts naturals del poble era de 300 l per habitant i dia, a banda de l'aigua extreta de la vint de pous privats existents. No hi havia aigua corrent. La canalització d'aigua potable a les cases del poble de Folgueroles va arribar el 1925 per iniciativa de Josep Maria Bru de Sala i Serra, el qual va constituir l'empresa Aguas Potables de Folgarolas, que va rebre la concessió per portar l'aigua a les cases del poble procedent de les seves fonts i pous. A canvi del servei, l'empresari va sol·licitar a la corporació municipal que se l'eximis del pagament dels arbitris municipals, almenys per un termini de vint-i-cinc anys, demanda que li fou concedida. L'estudi de la canalització d'Aigües de Folgueroles va anar a càrrec de l'empresa de Barcelona Carreras i Cia, Tallers Soujol, que va realitzar l'obra l'estiu del 1926. Es preveia una canalització per transportar 4.000 l/hora (11 l/s) amb 340 m.

L'aigua s'extreia de dos pous situats prop de la Font Trobada (actualment gairebé eixuts) i, posteriorment, d'uns altres dos, situats prop de la font del Glaç. Aquests darrers van ser perforats a la primavera del 1989, durant un període de gran sequera que va forçar amb urgència la recerca de noves captacions d'aigua per bastir el poble. Atesos els problemes de disseny i l'escassa pressió de l'aigua, l'any 1928 es van iniciar els treballs per construir dos dipòsits elevats de 4 m³ cadascun situats al pati de la Sala, els quals permetien el subministrament de 9.000 litres diaris (Reparaz 1928:148). Per a la construcció de la torre de 15 m i els dipòsits de pressió, al juny del 1929 fou concedida a l'empresa una subvenció municipal de 500 pta. Per pujar l'aigua es bombejava amb un motor hidràulic (picador), mecanisme que avui encara es conserva, a través d'un ariet que era accionat amb el mateix corrent d'aigua. Aquesta hidrobomba (ariet) era una patent de l'empresa Elevación de Aguas Gubern, Bou i Fuster de Barcelona, que permetia omplir el dipòsit elevat. Una quarta part del cabal pujava als dipòsits empès per les ¾ parts restants de l'aigua canalitzada. L'aigua era conduïda a través dels carrers de la població per canonades soterrades. La canonada principal baixava pel carrer Major i, d'aquí, un ramal portava l'aigua al carrer de la Font i fins al barri de la Ricardera. La companyia, a més de portar aigua als particulars, va col·locar tres espites o boques de rec al poble i tres a la Ricardera per a ús en cas d'incendi o necessitat.

L'any 1956 la xarxa d'aigua seguia al càrrec de la mateixa empresa, que oferia un servei insuficient i defectuós, segons l'informe municipal, la qual cosa es demostrà amb el fet que l'any 1979 encara hi havia deu habitatges al poble que no disposaven d'aigua corrent. La manca d'inversions va fer que la xarxa d'aigua quedés antiquada, cosa que va provocar un increment de les incidències amb avaries que sorgien de tot arreu. Aquesta situació va decidir l'Ajuntament a recuperar la concessió per adequar la xarxa a les necessitats actuals del poble, de manera que l'any 1992, gràcies a l'ajut de la Diputació, es procedí a la millora de tota la infraes-

estructura. Es van renovar les canonades en mal estat i se'n van fer de noves. Posteriorment, per tal de millorar les prestacions, es va adjudicar el servei d'aigua a l'empresa SAUR per mitjà d'una concessió administrativa. L'increment de la demanda d'aigua en els darrers anys per mor del creixement demogràfic i el fet que les fonts estiguessin contaminades per purins, va precipitar l'adhesió de Folgueroles al projecte de portada d'aigües del Ter a la zona sud d'Osona, canalització que va entrar en funcionament el 1999 coincidint amb un any de sequera. Lluny quedava el record d'Aguas Potables de Folgarolas que va ser pionera en la portada d'aigua de boca a Folgueroles

Conclusions

La gestió de l'aigua del torrent de Folgueroles per part dels seus vilatans al llarg de la història ha quedat fixada en el gran nombre d'elements patrimonials existents: molins fariners i tèxtils, fonts, pous, safareigs, rastells, aljubs, hortes, canalitzacions, basses i altra obra, que han permès regular l'aigua per al seu ús.

D'entre els habitants de Folgueroles destaquen els hereus del mas la Sala com a principals gestors de l'aigua del torrent. Es tracta d'una família de propietaris benestants que exemplifica el recorregut de bona part de la gran burgesia agrària de Catalunya, nascuda a l'edat mitjana, que al llarg dels segles va eixamplar les seves possessions i riqueses a través d'estratègies reeixides de compra i d'aliances matrimonials que, juntament amb la gestió del seu patrimoni, els va permetre incrementar el seu nivell de rendes. Arribats a l'edat contemporània es fa difícil etiquetar aquest perfil de burgesia com a burgesia agrària, ja que, com és el cas, la residència es trasllada als nuclis urbans de Vic i de Barcelona, i es produeix una diversificació dels ingressos que deixaven de ser estrictament agraris: adquisició de títols de renda fixa i de renda variable, participació en societats industrials i de serveis, negocis mercantils, etc.

Hem estudiat dues empreses de la família Bru de Sala que giren entorn de la gestió de l'aigua del torrent de Folgueroles: la creació d'unes hortes al segle XVIII i, en menor intensitat, la concessió de les aigües potables de Folgueroles al segle XX, una iniciativa de Josep Maria Bru de Sala i Serra que aprofita els drets de l'aigua del torrent de Folgueroles i la propietat de part de les seves fonts i dels pous per portar a terme una empresa de serveis vigent entre el 1925 i el 1992. Aquesta iniciativa formava part del procés de creació de les infraestructures, entre d'altres, la construcció de les xarxes de clavegueram, aigua potable, electricitat, la urbanització de les vies públiques, etc., portades a terme al llarg dels segles XIX i XX. L'esperit empresarial de Josep Maria Bru de Sala, la disponibilitat de capital i el control de recursos hídrics, en van facilitar l'empresa, que depassà les iniciatives empresarials habituals de la burgesia agrària catalana.

L'altra empresa estudiada, la conversió de terres de secà en hortes treballades per més d'un centenar d'arrendataris, formaria part de l'orientació empresarial de la burgesia agrària expressada com una mena de via capitalista pròpia per a Catalunya, segons el debat proposat per Garrabou, Planas i Saguer (Garrabou 2000: 225-232). En el cas dels horts de la Sala, es produeix una maximització de les rendes per la relació cost-benefici, no pas a través de les

relacions típicament capitalistes: orientació de la producció cap al mercat, assalariament del treball i desvinculació del propietari de la gestió del «negoci». Ans al contrari: els fruits resultants dels horts eren aconseguits amb molta força de treball i tecnologia simple. Una producció, doncs, aconseguida amb una molt baixa productivitat que es destinava a l'autoconsum dels mateixos arrendataris, que pagaven anualment diners pel dret d'explotar uns horts, sotmesos a un seguit de condicions contractuals de caràcter consuetudinari i a un estricte control comptable per part del propietari. També és veritat que l'exploració de 22 quarteres d'horta van requerir, en diverses etapes, inversions de capital per al condicionament de les parcel·les i per a la construcció de la xarxa de distribució de l'aigua a través de les anomenades regadores.

La gestió de l'aigua del torrent de Folgueroles per part dels successius hereus de la família Bru de Sala és, com succeeix a Catalunya, una iniciativa amb finançament privat. Formen part d'aquesta burgesia agrària emprenedora que respon a l'estructura individualista de les iniciatives que proliferen des del segle XVIII, «ajudada fortament, és veritat, en certs punts, per la mateixa geografia. Entre Granollers i Centelles, Zamora anota: *aprovechamiento de las aguas por medio de presas i zequias, obra aquí fácil a los particulares*» (Vilar 1966: 272). La conclusió de Pierre Vilar és clara: el segle XVIII català no fou el segle de les grans obres, però sí d'un gran reguitzell de petites iniciatives que proliferen arreu del territori. A Folgueroles, els horts de la Sala van esdevenir un dels elements determinants del seu paisatge físic i econòmic durant dos segles i mig. Són un cas inèdit de regadiu que depassa l'estereotip dels horts propis de les cases de pagès estudiats per Llorenç Ferrer a la Catalunya central (Ferrer 1987 i 2011), lluny però dels regadius de gran envergadura descrits per Xavier Latorre (Latorre 1995: 247-288).

L'autoconsum de bona part dels fruits collits a les hortes s'allunya del destí comercial de les hortes que hi ha prop de les ciutats (Giralt 2005:163) amb la particularitat que a les hortes de la Sala tenen una de les superfícies més grans d'horta de la comarca d'Osona. El destí de les verdures i hortalisses informa d'una estructura socioprofessional dels habitants del poble de Folgueroles, en què predomina la pluriactivitat. Es tracta d'una població en la qual els ingressos familiars són escassos i irregulars. Els signes de pobresa planen entre la població: una dotzena d'habitants, especialment vídues, estan registrats al padró com a pobres de solemnitat.

El perfil habitual d'una família folguerolensa arrendatària dels horts de la Sala que viu en una de les cases del poble és el d'un pare i uns fills adults que, quan hi ha feina, treballen en alguna de les pedreres del poble, i que, quan no n'hi ha, es lloguen a jornal en alguna casa de pagès per fer alguna de les feines del cicle agrari anual, que potser coneixen i practiquen de forma residual algun ofici tradicional (en què l'ajuden altres membres de la família) com el de corder o el de fer escombres de bruc. La mare porta la casa i l'aviram que hi ha al pati del darrere de la casa, i potser amb alguna de les filles grans forma part del centenar de dones, les fabricantes, que cada matinada caminen més d'una hora per anar a treballar a les fàbriques tèxtils de la Blava o de Còdol a Roda de Ter per 3 pta. a la setmana. Potser la filla gran fa de minyona a Vic i el fill s'ha llogat de mosso o de pastor en alguna casa pairal de l'entorn. L'autoritat de la família Bru de Sala i d'altres propietaris agrícoles a través del control sobre la gestió de l'aigua, a banda del control polític i econòmic exercit sobre aquesta població que viu de forma precària i inestable, va generar unes relacions de poder no exemptes de tensió

al llarg dels segles XIX i XX, especialment durant l'episodi de la Guerra Civil²⁴ (Ponce 2000: 156-159).

En una carta de Josep Pijoan²⁵ adreçada a Joan Maragall l'estiu del 1906, es descriu la misèria i la brutícia d'aquesta població al començament del segle XX, en què l'aigua i les hortes hi són presents:

Ahir vaig anar a Folgaroles, que és a mitja hora d'aquí [Sant Julià de Vilatorrada]. No ha vist poble ab menys senyals d'haver sofert la presència d'un gran home. El país en pendent cap a la plana deixava veure allà baix la terra grissa, mitj tapada per la calitxa. És un paisatge que deu ser d'una hermosura cruel y grandiosa cap a l'hivern. Avans d'arribar-hi s'atravessa un sot ab les hortes. Molts baylets hi jugàban ab cara escardalencia, aixuta (el tipo d'aquí és poch propens a la grexura). Tots plegats fan cara de trist. Hi havia un gran estudiant vestit de pana negra, guardant melancòlicament unes cuantes oques ab una canya y aclamant-les ab crits entre unes rítmiques pauses. Del sot ab les hortes es puja cap el poble entre dos parets de tàpia, ab fonts tot sovint fondes ab escales y un banch a nivell de pedra. Les dones, anant y venint ab els cantis, parlàban sense esvalots. Lo poble és lo més brut y miserable que vulgui. Un llarch carrer ab cases y prou, cases brutes per dintre, trayent la brutícia fins enfora. Al capdevall del carrer, la iglésia tapa de travers, acabant el poble. Hi ha una bella portada romànica, y pel forat que hi ha entre les últimes cases y l'iglésia es veu allà baix la gran montanya de Puigmal, que sembla més vehina. Aquell cap de carrer, ab el forat, deu ser a l'hivern una cosa hermosíssima. Un, no sé sí és per la calor que fa are, pro desitjaria veure-hi una missa del gall, an aquell poble. Es comprèn que deu ser el seu moment. Vaig demanar per la casa de mossèn Cinto. És una de les primeres del carrer. Hi jugàben unes noyes a l'entrada, brutes, y per les finestres es veyen cortinetes y penjolls de vianda del sostre. (Blasco 1992).

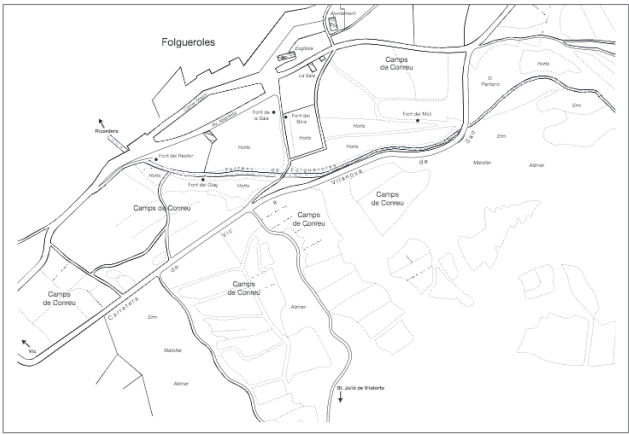
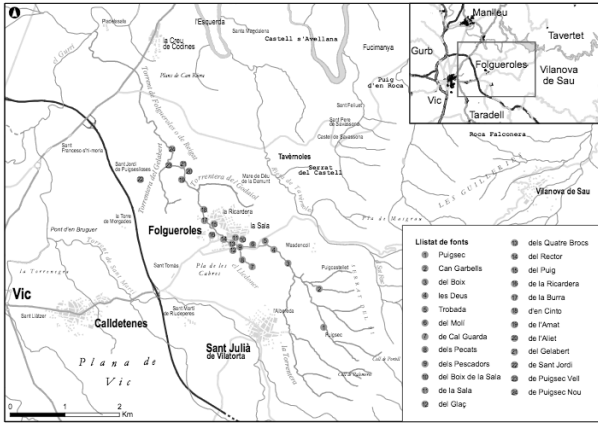
Annex. Les fonts de Folgueroles

Al municipi hi trobem les fonts de Puigsec (de Sant Julià) i de can Garbells, que són prop de la riba del torrent, sota mateix de cada una de les masies. La del Boix era una font que naixia a tocar del llit del torrent prop del camp de les Neguitats, utilitzada pels pagesos quan treballaven els conreus. Les Deus, més que una font, eren els pous i les mines de captació d'aigua del poble; es troben a la riba dreta del torrent, al peu del serrat on hi ha els dipòsits d'aigua. La Font Trobada²⁶ és una de les grans fonts de Folgueroles, tot i que ara l'aigua no és potable, però com a font està ben conservada; hi ha un doble broc (el broc antic és una boixa de roda de carro) i una aixeta amb aigua de la xarxa pública i fins fa pocs anys era de raig molt generós, però actualment baixa seca moltes temporades. La del Molí es troba sota un gros pi, arrecerada pels marges que formen els camps i els horts de la Sala; és una font coneguda ja a l'edat mitjana

24. PONCE, Santi (2009) «1939, la fi de la Guerra Civil i l'inici de la dictadura franquista en els seus setanta anys», AraXara-Revista Vic, p. 10-21; PONCE, Santi (2011) «Fragments de la Guerra Civil a Folgueroles», La Falguera, juny, p. 25-27.

25. Josep Pijoan i Soterias, nascut de bona família a Barcelona el 1879, va ser un prohom de la cultura catalana: historiadador, poeta, assagista i tractadista d'art. Va tenir una gran amistat amb Joan Maragall, amb el qual mantingué una correspondència continuada. La carta (el fragment de la qual es transcriu) de Pijoan a Maragall la va enviar l'agost del 1906 des de Sant Julià de Vilatorrada, on aquell any passava les vacances.

26. En la mateixa descripció del 1876 situa una font i un petit pont anomenats del Patafi a la mateixa esplanada de la Font Trobada actual. Tot i que actualment no hi és, encara es conserva el topònim de pont del Patafi.

na, però ara poques vegades raja; rep el nom del Molí pel fet d'estar molt a prop d'un antic molí, totalment desaparegut. La dels Pescadors és de construcció recent (1990), es troba just al punt on el torrent Lledoner desemboca al torrent de Folgueroles. Si pugéssim torrent Lledoner amunt trobaríem dues fonts: la dels Pecats (rep aquest curiós nom per ser un paratge molt amagat on anaven a festejar les parelles del poble) i la de cal Guarda. Dins el tancat dels horts hi ha la font del Boix de la Sala (particular), de construcció romàntica, i davant de la pista esportiva hi ha la font de la Sala (pública); abans de la construcció de la pista esportiva es trobava envoltada d'horts. La del Glaç o del Pou de Glaç, és la més antiga del poble; raja poc (0,75 litres/min) i sovint queda eixuta; com totes les altres, no és potable; és una font ben guardada a dins una volta de pedra. A la mateixa esplanada hi ha la font dels Quatre Brocs. És una font fruit del pou obert al 1989, de més de 90 m de profunditat. Servia per proveir d'aigua el poble. La del Rector està situada al bell mig del giratori d'entrada al poble, enclotada en un lloc ben fresc; sembla que es construí el 1904 i es troba força ben conservada. Al barri del Campet hi havia la font del Puig, també anomenada la font d'en Llobet; no era exactament una font, ja que era el sobreixidor de la mina del Puig, una gran mina d'aigua construïda amb volta de pedra al començament del segle xx; l'aigua d'aquesta mina era portada fins a Puigseslloses per una canalització de dos quilòmetres de recorregut; ara la mina es troba dins la finca d'una casa particular. La font de la Ricardera, també anomenada antigament font de la Mosquera, és molt antiga; fou restaurada el 1961; la situació, les taules i els bancs, els arbres i els boxos la fan un lloc ideal per refrescar-se de la calor de l'estiu; sap greu, però, que el seu raig (30 litres/minut), tan ric, no sigui actualment potable, tot i que hi ha gent que en continua bevent; fins fa pocs anys s'hi formaven interminables cues i no se sap que s'hagi assecat mai, si més no, no se'n té record; alguns anys enrere, els pagesos dels pobles veïns en venien a buscar aigua en temps de secada; asseguruen que l'aigua d'aquesta font ve del Montseny, ja que una vegada va vessar una fulla de faig pel broc. Asseguren que: «L'aigua de la Ricardera no es posa a les cames, ni escorxa els camins». La de la Burra no és una font gaire avinent, però era útil als hortolans per fer-se passar la set i fer un descans. Igual que la d'en Cinto, que es trobava just davant de la Fàbrica Nova, al marge de la riba dreta. Passat el gorg del Gelabert, hi ha la font de l'Amat; l'aixeta és de ferro forjat i el raig molt fi (3,5 litres/min). A la mateixa riba, però uns quants metres més avall, s'hi troba la de l'Aliet o de l'Ariet, que més que una font és un punt de captació d'aigua de la masia del Gelabert; rep el nom d'Ariet perquè feien pujar l'aigua amb aquest enginy. Quan s'acaba la paret de les hortes del Gelabert, hi ha, a l'altra riba, la del Gelabert, ara una caseta de captació d'aigua. Igual que les de Puigsec Vell i les de Puigsec Nou que es troben al peu d'aquestes masies. Si ens apartem un xic del torrent en direcció a Sant Jordi de Puigseslloses, sota mateix de l'ermita hi ha la font de Sant Jordi, rep l'aigua que sobreix de la Ricardera i que es canalitzà cap a la font el 1988.

Fonts

Arxiu particular del mas la Sala (APSala)

Volums:24, 25, 34, 37

Volum: Notas la Sala, 15

Lligall: Genealogia
 Lligall: Notes Folgaroles
 Arxiu particular mas Serrabou (APSerrabou)
 Plec: Torrente de Folgarolas, 1846
 Caixa: Fàbrica de Folgarolas
 Arxiu Municipal de Folgueroles
 Llibre d'actes de Plens municipals de 1863, 1960, 1962 i 1998
 Carpeta núm. 242: Projecte de canalització del torrent de Folgueroles (1960)
 Carpeta núm. 676: Centenari de la mort de Jacint Verdaguer (2002)
 Carpeta núm. 833: Projecte de tractament paisatgístic de la riera de Folgueroles. Aprovació definitiva (1992-1993)
 Carpeta núm. 9067: Pla especial de protecció i millora de l'Espai Natural de les Guilleries-Savassona. Aprovació definitiva. Text refós (2001)

Referències bibliogràfiques

- ABADAL, Joaquim (1909). *Cultius de la Plana de Vich y conveniències d'extendre més el cultiu de plantes ferratgeres*. Tema VIII de la segona sessió de l'X Congrés de la Federació Agrícola Catalana-Balear, celebrat a Vic l'any 1908. Vic: Imp. G.R. Portavella.
- ALBAREDA, Joaquim (1981). *La industrialització a la Plana de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- BLASCO, Anna Maria (1992). *Joan Maragall i Josep Pijoan. Edició i estudi de l'epistolari*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BUSQUETS, Jaume (1979). *Geologia d'Osona*. Vic: Eumo Editorial.
- CARRERAS CANDI (dir.) (1908-1922). *Geografia General de Catalunya. Vol. Província de Barcelona*. Barcelona: Imp. Alberto Martin.
- COROMINES, Joan (1995). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial.
- FERRER, Llorenç (1987). *Pagesos rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVII-XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2010). «La creació de zones d'horts a la Catalunya Central (segles XVII-XIX)». Dins *V Congrés d'Història Agrària. Els usos de l'aigua en la història*.
- GARRABOU, R., PLANAS, J., SAGUER, E. (2001). *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*. Vic: Eumo Editorial.
- GIRALT, Emili (dir.) (2005). *Història agrària dels Països Catalans, vol. IV: segles XIX-XX*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- LATORRE, Xavier (1995). *Història de l'aigua a Catalunya*. Barcelona: Junta d'Aigües.
- MADDOZ, Pascual (1985). *Diccionario geográfico...* Edició facsímil a cura d'Antoni Pladevall. Vol. 1. Barcelona: Curial.
- ORTIZ, Jordi, PONCE, Santi (2007). *Osona: testimonis del segle XX*. Vic: Consell Comarcal d'Osona / Universitat de Vic / Ajuntament de Vic.
- PLADEVALL, Antoni (1986). «Santa Maria de Folgueroles». Dins: *Catalunya romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 201-206.

- PONCE, Santi (1999). *Transformacions agrícoles i canvi social a la comarca d'Osona. Segles XVIII-XX*. Vic: Eumo Editorial.
- PONCE, Santi (coord.) (2000). *Folgueroles. Societat i vida d'un poble*. Vic: Eumo Editorial.
- REPARAZ (fill), Gonçal de (1928). *La Plana de Vic*. Barcelona: Barcino.
- ROVIRÓ, Xavier, PONCE, Santi, MORATÓ, Xavier, ORRA, Ramon (2007). *Els picapedrers de Folgueroles*. Vic: Eumogràfic / Ajuntament de Folgueroles.
- SEGURA, Antoni (1993). *Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines*. Barcelona: Curial.
- SEGURA MAS, Antoni (1993). *Crisis del antiguo régimen, cambio agrario e industrialización. La evolución de la propiedad de la tierra y de los cultivos en Cataluña: las comarcas de Barcelona (mediados siglo XVIII-1930). Resumen del trabajo original de investigación que presenta el Dr. Antoni Segura Mas para el concurso a plaza de catedrático de Historia Contemporánea de la Universidad de Barcelona*. Barcelona.
- SOLÉ I SABARÍS, Lluís (dir.) (1958). *Geografia de Catalunya*. Vol. 1. Barcelona: Aedos.
- VILAR, Pierre (1966). *Catalunya dins l'Espanya Moderna. III, Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Barcelona: Edicions 62.
- XITGLÀ, Montserrat (1983). «Estudi etnogràfic de Folgueroles (Osona)» (Tesi doctoral). Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Agraïm a les famílies Bru de Sala del mas la Sala de Folgueroles i Serrabou de Tavèrnoles, la seva amabilitat i predisposició a la consulta dels arxius familiars; a Lluís Riera, els seus records; a Ramon Riera i Ignasi Roviró, la realització de la cartografia.